

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԱՔՈՅԱՆ ՏԱՐՈՆ ԱՐԱՄԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՈՐԾՈՆԸ ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ
1991-2015 ԹԹ.

Է. 00.02 «Համաշխարհային պատմություն»
մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի
գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ - 2022

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում

Գիտական ղեկավար՝ պ.գ.թ., դոցենտ, Լ. Ս. Հովսեփյան

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ պ.գ.դ., պրոֆեսոր Ռ. Հ. Մելքոնյան
պ.գ.թ. Դ. Ս. Ափինյան

Առաջատար կազմակերպություն՝ Երևանի պետական համալսարան

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2022 թ. դեկտեմբերի 28-ին, ժ. 14:00-ին, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում գործող ԲՈԿ-ի 006 «Համաշխարհային պատմություն» մասնագիտական խորհրդում (հասցե՝ 0019, ք. Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, 11-րդ հարկ, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի նիստերի դահլիճում):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2022 թ. նոյեմբերի 17-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար՝

պ.գ.թ., դոցենտ Գ. Ա. Մարգարյան

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Թեմայի արդիականությունը: 2016 և 2020 թթ. արցախյան պատերազմները, տարածաշրջանում ընթացող անվտանգային զարգացումները, ռուս-թուրքական հարաբերություններում տեղ գտած փոխակերպումները և երկու երկրների միջև ռազմաքաղաքական համագործակցային նոր միտումները ևս մեկ անգամ կարևորեցին Հայաստանի անվտանգային մարտահրավերների ու սպառնալիքների վերագնահատումը: Ակնհայտ են նաև հարավկովկասյան տարածաշրջանում ռուս-թուրքական հարաբերությունների միաժամանակյա հակամարտահամագործակցային ընդհանուր տրամաբանության որոշակի փոխակերպումները՝ ճգնաժամային իրավիճակներում երկուստեք շահերի ապահովման ճկուն մեխանիզմների կիրարկման տեսանկյունից: Հետսառըպատերազմյան շրջանում Ռուսաստանի Դաշնությունը եղել է հետխորհրդային տարածքի և մասնավորապես Հարավային Կովկասի տարածաշրջանային անվտանգության ենթահամալիրի¹ գերակայող տերություն, քանի որ նրա գերիշխանական (հեգեմոն) դերը մշտապես վիճարկվել է տարբեր ուժային կենտրոնների ներթափանցումների միջոցով: ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո Թուրքիայի Հանրապետությունը ակտիվորեն սկսեց վիճարկել ՌԴ-ի գերիշխանական հավակնությունները՝ փորձելով դիրքավորվել որպես այդ տարածաշրջանի նոր նախագերիշխան, որը դրսևորվեց Երևանի և Մոսկվայի դեմ թշնամական և պանթուրքական հռետորաբանությամբ ու ակտիվ տնտեսական, ռազմաքաղաքական ներթափանցմամբ, սակայն Թուրքիայի հավակնությունները կյանքի չկոչվեցին: Ռուս-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում Հայաստանի գործոնայնությունը դրսևորվել է Հարավային Կովկասի տարածաշրջանային անվտանգության ենթահամալիրում ուժային ու աշխարհաքաղաքական հավասարակշռության պահպանման, մասնավորապես Ռուսաստանի համար գերակայող տերության կարգավիճակի երաշխավորման գործում: Թուրքիան Հարավային Կովկաս ներթափանցմամբ մշտապես փորձել է ի հաշիվ Ռուսաստանի գերակայության տարածաշրջանային անվտանգության կարգում դիրքավորվել որպես ռուսական գերակայությունը վիճարկող առանցքային դերակատար՝ ձգտելով ապահովել իր նախագերիշխանական նկրտումները: Հայաստանը բացառիկ դերակատարություն է ունեցել տարածաշրջանային անվտանգության կարգում Թուրքիայի հավակնությունների սահմանափակման և Ռուսաստանի գերակայող կարգավիճակի երկարատև

¹ Տեսական շրջանակի մասին տե՛ս Buzan B. and Wæver O., Regions and Powers. The Structure of International Security, New York, Cambridge University Press, 2003:

պահպանման հարցում: 2020 թ. դարաբաղյան պատերազմն ու դրա հետևանքներն արդեն նոր սրությամբ ու որակական փոփոխություններով օրակարգ բերեցին ՌԴ-ի տարածաշրջանային անխախտ գերակայության վիճարկելիության հարցը, քանի որ Թուրքիայի ուղղակի, բացահայտ ներգրավվածությունը պատերազմում աննախադեպ էր հետխորհրդային տարածքում թուրքական ռազմական ներգրավվածության առումով: Թեմայի արդիականությունը բխում է ռուս-թուրքական հարաբերությունների փոխակերպումների և հարավկովկասյան տարածաշրջանի վրա դրանց ազդեցության ու այդ համատեքստում Հայաստանի՝ որպես գործոնի դերի ու նշանակության վերհանման ու գնահատման անհրաժեշտությունից: Հայաստանի գործոնը Ռուսաստան-Թուրքիա հարաբերությունների համատեքստում դիտարկվում է տարածաշրջանային անվտանգության համալիրի վերլուծական շրջանակում և հետխորհրդային համալիրում մրցակցող տերությունների մրցապայքարի համատեքստում: Թուրքիայի համար Հայաստանի գործոնայնությունը դիտվել է որպես հետխորհրդային տարածաշրջանային անվտանգության համալիրում մասնավորապես հարավկովկասյան ենթահամալիրում իր աշխարհաքաղաքական հավակնությունները սահմանափակող, իսկ Ռուսաստանի համար՝ որպես իր գերակա դիրքն ապահովող գործոն: 1991-2015 թթ. Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի և Թուրքիայի քաղաքականությունում տեղ են գտել, և՛ հակամարտային, և՛ համագործակցային փուլեր ու գործընթացներ՝ նաև դրանց համաժամանակյա զուգակցմամբ, որում Հայաստանի գործոնայնության աստիճանը տարբեր դրսևորումներ է ունեցել:

Ատենախոսության օբյեկտը և առարկան

Ատենախոսության օբյեկտը ռուս-թուրքական հարաբերություններն են, իսկ առարկան՝ ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում դրանց զարգացումն ու փոխակերպումները և դրանց ամբողջության համատեքստում Հայաստանի գործոնի դերն ու նշանակությունը:

Ատենախոսության նպատակը և խնդիրները

Աշխատանքի նպատակն է վերհանել Հայաստանի գործոնի դերն ու նշանակությունը Ռուսաստան-Թուրքիա հարաբերություններում: Այդ կապակցությամբ ձևակերպվել են հետևյալ հետազոտական խնդիրները.

1. Ցույց տալ ռուս-թուրքական հարաբերություններում Հայաստանի գործոնի դրսևորման շրջափուլերի ընթացքը.
2. Ներկայացնել Ռուսաստան-Թուրքիա հարաբերությունների հետխորհրդային զարգացումների բնույթը և դրանում Հայաստանի գործոնի դերը.
3. Վերլուծել Հարավային Կովկասում իր գերիշխանության պահպանմանն ուղղված Ռուսաստանի գործողությունները, սեփական դիրքերի

ամրապնդմանն ուղղված Թուրքիայի նախաձեռնությունները, նրանց շահերը շոշափած տարածաշրջանային ռազմաքաղաքական զարգացումները և դրանցում Հայաստանի գործոնայնության նշանակությունը.

4. Վերհանել Ռուսաստան-Թուրքիա հարաբերությունների համատեքստում տարածաշրջանային անվտանգության կարգում և ռազմաքաղաքական հավասարակշռությունում Հայաստանի գործոնի դերը.

5. Ներկայացնել սիրիական և ուկրաինական զարգացումների համատեքստում ռուս-թուրքական հարաբերություններում զարգացումների և գնահատել դրանց ազդեցությունը Հայաստանի և Հարավային Կովկասի անվտանգային դինամիկայի վրա:

Ատենախոսության գիտական նորույթը

Թեև ռուս-թուրքական հարաբերություններին ու դրանց տարբեր ասպեկտներին նվիրված հետազոտությունների պակաս չկա, այնուամենայնիվ, այդ հարաբերություններում Հայաստանի գործոնայնության խնդրի ուսումնասիրությունները սուղ են և ոչ ամբողջական, և սույն աշխատանքը կոչված է հնարավորինս ամբողջական և համապարփակ կերպով ներկայացնելու հիմնախնդիրը: Մասնավորապես, ռուս-թուրքական հարաբերությունները հիմնովին վերլուծվում են դրանցում Հայաստանի գործոնի, դրա նշանակության ու փոխակերպումների տեսանկյունից: Ներկայացվել են ռուս-թուրքական հարաբերությունների մրցակցային և համագործակցային փուլերը, դրանց միջև անցումային ընթացքը, շարժառիթներն ու կողմերի հարաբերությունները պայմանավորող տարաբնույթ գործոնները: Այս համատեքստում վերլուծվել, գնահատվել է Հայաստանի գործոնի նշանակությունն ու դրա փոխակերպումները ռուս-թուրքական միաժամանակ և՛ հակամարտային, և՛ համագործակցային հարաբերությունների նոր միտումների շրջանակում: Ատենախոսը մի շարք արխիվային փաստաթղթերի, փաստագրական նյութի և գիտական հետազոտությունների հիման վրա փորձել է համակողմանի վերլուծությամբ նորովի մեկնաբանել ուսումնասիրվող հիմնախնդիրը:

Ատենախոսության մեթոդաբանական հիմքը

Ատենախոսության համար մեթոդաբանական հիմք են ծառայել պատմահամեմատական, պատմաքննական վերլուծության մեթոդները: Ուսումնասիրության առարկա հանդիսացող մի շարք խնդիրներ հետազոտվել են փաստերի, օգտագործված աղբյուրների և նյութերի հնարավորինս անաչառ համադրմամբ՝ ենթարկվելով բովանդակային վերլուծության:

Ատենախոսության ժամանակագրական սահմանները

Ժամանակագրական առումով ատենախոսությունն ընդգրկում է 1991-2015 թթ.: ԽՍՀՄ-ի փլուզմամբ ռուս-թուրքական հարաբերություններում կրկին ի հայտ եկավ Հայաստանի գործոնայնությունը: Աշխատանքն

ավարտվում է 2015 թ. սկիզբ առած ռուս-թուրքական ճգնաժամի և Հարավային Կովկասի վրա դրա ազդեցության վերլուծությամբ, քանի որ հետճգնաժամային գործընթացները կերպափոխեցին երկկողմ հարաբերությունների բնույթը, ինչը, կարծում ենք, առանձին ուսումնասիրության թեմա է: Մակայն, այս համատեքստում, աշխատանքում կատարված վերլուծական դիտարկումներում և եզրակացություններում որոշակի անդրադարձ է կատարվել նաև 2016 և 2020 թթ. դարաբաղյան պատերազմներին: Ծավալային առումով ունենալով սահմանափակումներ՝ հատուկ անդրադարձ չի կատարվել 1918-20 թթ. և 1921 թ. ընթացքում ռուս-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում հայկական գործոնի նշանակությանն ու զուգահեռների անցկացմանը:

Ատենախոսության կիրառական նշանակությունը

Ատենախոսությունն ունի նաև գործնական-կիրառական նշանակություն: Ներկայացված փաստերը, դրանց շուրջ մեկնաբանությունները, դրույթներն ու եզրահանգումները կարող են օգտակար լինել Թուրքիայի և Ռուսաստանի՝ մերձավորարևելյան և հարավկովկասյան խնդիրների, ռուս-թուրքական հարաբերությունների, այդ թվում՝ Հայաստանի շահերի, տարածաշրջանային քաղաքականության վերաբերյալ ուսումնասիրություններում: Ատենախոսության դրույթներն ու եզրակացությունները կարող են օգտակար լինել պատմաբանների, քաղաքագետների, արևելագետների, ռուս-թուրքական հարաբերությունների խնդիրներով զբաղվող մասնագետների համար, ռազմաուսումնական հաստատություններում և հատուկ դասընթացներում կարող է օգտագործվել որպես ուսումնական նյութ:

Աշխատանքի փորձաքննությունը

Ատենախոսության հիմնական դրույթները, քննարկվող հարցերին առնչվող հիմնախնդիրներն ու եզրահանգումները լուսաբանվել են հեղինակի հրատարակած հոդվածներում, ներկայացվել միջազգային գիտաժողովներում:

Օգտագործված աղբյուրների և գրականության համառոտ տեսություն²

Ատենախոսությունը գրվել է հայերեն, ռուսերեն, թուրքերեն և անգլերեն լեզվով տարաբնույթ աղբյուրների և գրականության հիման վրա: Օգտագործվել են Հայաստանի Ազգային արխիվի, ՀՀ ԱԳՆ-ի Պատմադիվանագիտական բաժնի որոշ նյութեր, պաշտոնական աղբյուրներ, հարցազրույցներ, հայաստանյան և միջազգային մամուլ, միջազգային պայմանագրեր, համաձայնագրեր, հռչակագրեր, թեմատիկային առնչվող մենագրություններ, հոդվածներ և վերլուծական հրապարակումներ:

² Ծավալային սահմանափակության պատճառով սեղմագրում այս ենթաբաժինը ներկայացված է համառոտ: Ավելի մանրամասն տե՛ս ատենախոսության մեջ:

Արժեքավոր աղբյուր են հանդիսացել նաև «SIPRI» և «Կովկաս» ինստիտուտների տարեգրքերը, «Նորավանք» ԳԿՀ-ի³, «Carnegie»⁴ և «Chatham House», «Brookings», «Stratfor», թուրքական «ASAM», «21. Yüzl Türkiye enstitüsü», «Stratejik Arastirmalar Merkezi» ուղեղային կենտրոնների հրապարակումներն ու վերլուծությունները: Ուսումնասիրության համար օգտագործվել են նաև թուրքական Milliyet, Hürriyet, Zaman, Yeni Şafak, Yeni Çağ պարբերականներն ու թերթերը:

Աշխատանքում ռուս-թուրքական հարաբերությունների հաստատման և զարգացման ընթացքի լուսաբանման համար սկզբնաղբյուր են ծառայել կողմերի միջև կնքված առանցքային փաստաթղթեր⁵: Մատնանշվել է կողմերի հարաբերություններում տարածաշրջանային և արտատարածաշրջանային տարաբնույթ գործոնները, գնահատվել դրանց ազդեցության աստիճանը: Ներկայացվել են ռուս-աղբյուրաբանական⁶, թուրք-աղբյուրաբանական⁷, հայ-ռուսական⁸ հիմնարար փաստաթղթերը և հայ-

³ Տեղեկատվական անվտանգություն, «Նորավանք» ԳԿՀ, Եր., 2017:

⁴ В ожидании бури: Южный Кавказ, под. ред. Макиенко К. В., МЦ Карнеги, М., 2018.

⁵ Договор об основах отношений РФ и ТР, 1992г.,

http://www.mid.ru/foreign_policy/international_contracts/2_contract/-/storage-viewer/bilateral/page-361/48617,

Turkey's Political Relations With Russian Federation, 2001, http://www.mfa.gov.tr/turkey_s-political-relations-with-russian-federation.en.mfa,

Совместная декларация об углублении дружбы и многопланового партнерства между Российской Федерацией и Турецкой Республикой, МИД РФ, 2004г.,

http://www.mid.ru/ru/maps/tr/-/asset_publisher/Fn23K1b76LY2/content/id/453582,

Совместная декларация о продвижении к новому этапу отношений между Российской Федерацией и Турецкой Республикой и дальнейшем углублении дружбы и многопланового партнерства, сайт: Президент России, 2009г.,

<http://kremlin.ru/supplement/172>,

⁶ Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной безопасности между РФ и АР, 1997 г.,

http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=3994&fbclid=IwAR1gO4POKTRME1X9NsqX-ulssl9gkAVI4fbbH-ahDV6j02h_86Dq8l8yhg,

Декларация о дружбе и стратегическом партнерстве между АР и РФ, 2008 г.,

<http://kremlin.ru/supplement/250>

⁷ Обнародован текст военного соглашения между Азербайджаном и Турцией, 2010г.,

<https://regnum.ru/news/polit/1359151.html>.

⁸ Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между РФ и РА, 1997г.,

<http://docs.cntd.ru/document/8306454>,

Армения и Россия подписали договор о размещении военной базы в Гюмри, 1992, 1995,

2010 гг., <https://eurasia.expert/armeniya-i-rossiya-podpisali-dogovor-o-voennoy-baze>,

ՀՀ Նախագահ Ս. Սարգսյանը և ՌԴ Նախագահ Վլ. Պուտինը ստորագրել են համատեղ հայտարարություններ, 2013թ., <https://www.president.am/hy/press->

թուրքական արձանագրությունները⁹, որոնք այս կամ այն կերպ առնչվել են Հայաստանի շահերին:

Աշխատանքում օգտագործել ենք հայ պատմաբաններ, քաղաքագետներ, փորձագետներ Վ. Բայրուրյանի¹⁰, Ռ. Սաֆրաստյանի¹¹, Հ. Դեմոյանի¹², Ն. Հովհաննիսյանի¹³, Վ. Տեր-Մաթևոսյանի¹⁴, Զարևանի¹⁵, Լ. Հովսեփյանի¹⁶, Ս. Գրիգորյանի¹⁷, Գ. Արշակյանի¹⁸, Է. Դավթյանի¹⁹, Հ.

[release/item/2013/09/03/President-Serzh-Sargsyan-and-President-Vladimir-Putin-joint-statement/?fbclid=IwAR38U04u53BZX62W0qPcSbrJkzNTAskTdJLjSp2uE_7eaccw-CPMu6kF9VA](https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=115436)

ՀՀ և ՌԴ միջև Հավաքական անվտանգության կովկասյան տարածաշրջանում ՀՕՊ միավորված տարածաշրջանային համակարգ ստեղծելու մասին համաձայնագիր, 2015թ. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=115436>

⁹ «ՀՀ և ԹՀ միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին» և «ՀՀ և ԹՀ միջև հարաբերությունների զարգացման մասին», 2009 թ., <https://www.azatutyun.am/a/1812299.html>:

¹⁰ **Բայրուրյան Վ. Ա.**, Օսմանյան կայսրության պատմություն, Եր., 2011: Իրան-Ադրբեջան. հարևաններ ը թե՛ աշխարհաքաղաքական ու աշխարհատնտեսական ախոյաններ // ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» մատենաշարի XXII հատոր, Եր., 2003, էջ 7-38:

¹¹ **Սաֆրաստյան Ռ. Ա.**, Ռուսաստանը և Թուրքիան Հարավային Կովկասում. Աշխարհառազմավարական զինադադար // «21-րդ ԴԱԸ», թիվ 4 (10), Եր., 2005, էջ 34-46: Մուրթաֆա Քեմալ. Պայքար Հայաստանի Հանրապետության դեմ (1919-1921 թթ.), Եր., 2019: Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն, Եր., 2014: Турция по-прежнему представляет военную угрозу Армении, 13.08.2019, https://novostink.net/politics/267353-turciya-po-prezhnemu-predstavlyayet-voennuyu-ugrozu-armenii.html?fbclid=IwAR2F8Z9DT6_wHuiDyBu-SXwHtkUalFS83TrhIdGw2_02Y2RmSaVgcDY6YFA և այլն:

¹² **Демоян Г. А.**, Внешняя политика Турции и Карабахский конфликт. Историко-сравнительный анализ, Եր., 2013.

¹³ **Հովհաննիսյան Ն. Հ.**, Հայոց պատմության անընդմեջ շրջան դարերի խորքից մինչև XXI դարի սկիզբ (պատմաբան-միջազգայնագետի դիտարկումներ), Եր., 2020: **Հովհաննիսյան Ն.**, Գևորգյան Գ., «Արարական գարուն». համաարարական ըմբոստությունը հանուն արարական հասարակության արդիականացման, Եր., 2018:

¹⁴ **Տեր-Մաթևոսյան Վ. Հ.**, Թուրքիայի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական գործունեության հետևանքները Վրաստանում, «21-րդ ԴԱԸ», թիվ 1 (65), 2016, էջ 33-57: **Ter-Matevosyan V.**, Deadlocked in history and geopolitics: Revisiting Armenia-Turkey relations, Digest of Middle East Studies, Vol. 30, No. 3, 2021, pp. 156-169. Grigoryan A., Khachatryan K., **Ter-Matevosyan V.**, Armenia-Turkey border opening: what determines the attitude of Armenians? Caucasus Survey, Vol. 7, Issue 1, 2019, pp. 25-43.

¹⁵ **Зареванд**, Турция и пантурсизм / введ. А. Н. Мандельштама. М., 2015.

¹⁶ **Հովսեփյան Լ. Ս.**, Թուրքիայի արտաքին և անվտանգային քաղաքականության փոփոխությունները. վերագնահատելով Հայաստանի անվտանգության

Քոթանջյանի²⁰, Բ. Պողոսյանի²¹, Թ. Հակոբյանի²² և այլոց աշխատություններն ու հրապարակումները:

ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո Ռուսաստանն ու Հայաստանն ի դեմս Թուրքիայի համապատասխանաբար տեսնում էին որպես հակառակորդ-մրցակցի ու սպառնալիքի: Մասնավորապես, ըստ Ս. Մարկելոնովի՝ 90-ականներին Հայաստանի արտաքին քաղաքական առաջնահերթությունների ձևավորման վրա զգալի դեր խաղաց Թուրքիայի գործընդհանուր: Թուրքագետ Վ. Տեր-Մաթևոսյանը նշել է՝ դարաբաղյան հարցում Թուրքիայի ծայրահեղ դիրքորոշումն ու Հայաստանի նկատմամբ նրանից հնչող սպառնալից հոեռորաբանությունը զսպում էր Ռուսաստանի հնարավոր միջամտության հետևանքով: Ն. Հովհաննիսյանը նշել է, որ Ռուսաստանի համար աշխարհաքաղաքական-ստրատեգիական գործոն դարձավ Հայաստանը, իսկ վրացական և ադրբեջանական գործոնների լիարժեք օգտագործումը Ռուսաստանի մոտ չէր ստացվում: Է. Դավթյանն իրավացիորեն գտնում է, որ Ադրբեջանը եռակողմ ձևաչափն օգտագործել է ընդդեմ Հայաստանի՝ փորձելով ներկայացնել դա որպես դարաբաղյան խնդրում Ադրբեջանի հետ Թուրքիայի և Վրաստանի կողմից «համերաշխության դրսևորում»: Քաղաքագետ Հ. Քոթանջյանը նշել է՝ Հայաստանը համարում է, որ վրաց-թուրքական, վրաց-ադրբեջանական տնտեսական, տրանսպորտային,

մարտահրավերները // «Հայկական բանակ», 4 (98) 2018, էջ 33-48: **Овсепян Л., Иванов В.**, Военно-политические аспекты сотрудничества Турции со странами Южного Кавказа (Азербайджан, Грузия) и Центральной Азии, Ե., 2010.

¹⁷ **Գրիգորյան Ս. Մ.**, Իսլամական պետություն: Ակունքներից մինչև խալիֆայության հոչակում, Եր., 2016: Իսլամական արմատականությունը Կովկասում (ծայրահեղ արմատական դրսևորումներն ու ներկա միտումները), Եր., 2017:

¹⁸ **Արշակյան Գ. Ս.**, Թուրքիայի քաղաքականությունը Հարավային Կովկասում 1991-2001 թթ., Եր., 2009: Թուրքիայի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը: Ուսումնական ձեռնարկ, Եր., 2015: **Արշակյան Գ.**, Եղիազարյան Ա., Թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքականությունը ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո, Եր., 2014 և այլն:

¹⁹ **Давтян Э.**, Трехстороннее военное сотрудничество Турции, Грузии и Азербайджана (ноябрь 2012 г. – май 2016 г.) // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Միջազգային հարաբերություններ, Քաղաքագիտություն, Եր., 2016, № 3 (21), էջ 37-44.

²⁰ **Քոթանջյան Հ. Ս.**, Հայաստանի ազգային անվտանգության ռազմավարության մշակման ուղեցույցները տարածաշրջանային անվտանգության ճարտարապետության համատեքստում, Եր., 2008:

²¹ **Պողոսյան Բ. Պ.**, Ռուս-թուրքական ճգնաժամը հետաձգվում է. ինչու է այն կարևոր Երևանի համար, 06.03.2020, <https://www.civilnet.am/news/2020/03/06/Ռուս-թուրքական-ճգնաժամը-հետաձգվում-է-ինչու-է-այն-կարևոր-Երևանի-համար/377768>

²² **Հակոբյան Թ. Ա.**, Հայերը և թուրքերը: Պատերազմ, սարք պատերազմ, դիվանագիտություն, Եր., 2012: Կանաչ ու սև: Արցախյան օրագիր, 3-րդ հրատ., Եր., 2011:

ռազմական ծրագրերի ծավալման միտումները հղի են հարավկովկասյան տարածաշրջանում հավասարակշռության խախտման հնարավոր վտանգով կապված Հայաստանի մեկուսացման հետ: Եռակողմ այդ համագործակցության կապակցությամբ Լ. Հովսեփյանն ու Վ. Իվանովն արձանագրել են աշխարհաքաղաքական գործընթացների տեսանկյունից թուրք-վրացական և թուրք-ադրբեջանական ռազմական համագործակցությունը թուրքական կողմը դիտարկում էր տարածաշրջանում Ռուսաստանին, Իրանին և զարգացող հայ-ռուսական ռազմավարական համագործակցությունը հավասարակշռելու քայլերի շրջանակում: Ռ. Սաֆրասյանի համոզմամբ՝ Թուրքիան կձգտի կրճատել Ռուսաստանի ազդեցությունը Հարավային Կովկասում: 20-րդ դարի 90-ական թթ. առումով Ռ. Սաֆրասյանը նշել է, որ դարաբաղյան հակամարտության զինված փուլի հայկական կողմի հաղթանակով ավարտվելու հանգամանքը, ինչպես նաև Ռուսաստանի ցուցաբերած վճռականությունը զգալիորեն նպաստեցին Հարավային Կովկասում ի հաշիվ Ռուսաստանի Թուրքիայի դիրքերի ուժեղացման գործընթացի կասեցմանը, իսկ ռուս-թուրքական հարաբերությունների 2000-ականներին վերաբերող փուլը՝ իրավացիորեն որակել որպես «աշխարհառազմավարական զինադադար»:

1991-2015 թթ. ընթացքում ռուս-թուրքական հարաբերությունների և դրանցում Հայաստանի գործունի մասով օգտագործել ենք մի շարք ռուս հետազոտողների աշխատություններ: Մասնավորապես՝ Վ. Ավատկովի²³, Ս. Մարկեդոնովի²⁴, Ե. Պրիմակովի²⁵, Ա. Վասիլևի²⁶, Ա. Ֆեդորչենկոյի²⁷, Ա.

²³ **Аватков В. А.**, Турция: поворот на Восток // *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. Том 10, ном. 2, М., 2017, с. 181-196. **Дружиловский С. Б.**, **Аватков В. А.**, Россия и Турция в новом тысячелетии // *Российско-турецкие отношения: 2002-2012 годы*, М., 2013, с. 11-20. Турция подталкивает Азербайджан к войне с Арменией – российский востоковед, 22.07.2020, <https://easaily.com/ru/news/2020/07/22/turciya-podtalkivaet-azerbaydzhan-k-voyne-s-armeniy-rossiyskiyvostokoved?fbclid=IwAR3UuyilG3J7CWBrkJzTgoGqIw92k779mEca28u2xVwqSgr8EYDzhTN5OwY>.

²⁴ **Маркедонов С. М.**, Тридцать лет нагорно-карабахского конфликта: основные этапы и перспективы урегулирования // *Постсоветские исследования*, Т. 1, ном. 2, 2018, с. 129-138. Армяно-российский договор: двадцать лет спустя, 29.08.2017 թ., <http://politcom.ru/22719.html> и т. д.

²⁵ **Примаков Е. М.**, Мир без России? К чему ведет политическая близорукость, М., 2016. Россия. Надежды и тревоги, М., 2016. Встречи на перекрестках, М., 2017. Конфиденциально: Ближний Восток на сцене и за кулисами, М., 2018.

²⁶ **Васильев А. М.**, От Ленина до Путина. Россия на Ближнем и Среднем Востоке, М., 2018.

²⁷ **Федорченко А. В.**, Россия-Турция: преодолевая экономические и политические противоречия // *Российско-турецкие отношения: 2002-2012 годы*, М., 2013, с. 143-148.

Արեշի²⁸, Ա. Մալաշենկոյի²⁹, Ա. Դուգինի³⁰, Ա. Օրլովի³¹, Ն. Ուլչենկոյի և Պ. Շիկովի³² աշխատանքներն անդրադառնում են Ռուսաստանի արտաքին ու անվտանգային քաղաքականության, ռուս-թուրքական հարաբերությունների տարբեր ասպեկտներին ու խնդիրներին, հարավկովկասյան տարածաշրջանում երկու տերությունների շահերին: Հետազոտողների մի մասը ռուս-թուրքական հարաբերությունները ներկայացնում է առավելապես համագործակցային, մի մասն էլ մրցակցային, հակամարտային միտումների ու հեռանկարների լույսի ներքո: Մասնավորապես, թուրքագետ Վ. Ավատկովի կարծիքով՝ Հարավային Կովկասի ապակայունացմամբ Թուրքիան ձգտում է ամրապնդել իր ազդեցությունը, ինչին առավելապես խոչընդոտում է Ռուսաստանը, որը կատարում է կառուցողական դեր՝ փորձելով թույլ չտալ բախումներ և հիշելով Հայաստանի առջև իր դաշնակցային պարտավորությունների մասին: Վերջինս գտնում է, որ ռուս-թուրքական մրցակցությունը տարածաշրջանային գործընթացներում շարունակվում է: Մինչդեռ, կարծում ենք, որ հատկապես ՌԴ-Արևմուտք լարված հարաբերությունների պայմաններում, Մոսկվան շահագրգիռ է Թուրքիայի հետ գործընկերային հարաբերություններում՝ պատրաստ լինելով զիջումների իր դաշնակիցների և մասամբ նաև իր շահերի հաշվին: Իսկ Թուրքիան, լինելով ՆԱՏՕ-ում, խուսանալով և Ռուսաստան-Արևմուտք հակասությունների միջև: Ա. Դուգինը գտնում է, որ Թուրքիան, ռուսական եվրասիականության գաղափարի շրջանակներում, կարող է դառնալ Ռուսաստանի առանցքային գործընկերը, ուստի հարաբերությունները պետք է կառուցվեն համատեղ շահերի հատման ու սպասարկման վրա: Ուշագրավ է Ա. Մարկեդոնովի դիտարկումը, որ ռուս-թուրքական հարաբերությունների վատթարացումը Հայաստանի համար ավելի շատ բացասական, քան դրական տարբերակ է, նման պարագայում Մոսկվան կզրկվի Թուրքիայի և Ադրբեջանի վրա լծակներից: Մինչդեռ, կարծում ենք, որ ռուս-թուրքական սերտ հարաբերություններն առավել ռիսկային են Հայաստանի համար: Թուրքիա-

²⁸ **Арешев А. Г.**, Армянская государственность перед внутренними и внешними вызовами, CAUCASICA, Труды Института политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Том 1 / Под ред. В. А. Захарова, М., 2011, с. 283-291.

²⁹ **Малашенко А. В.**, Россия и конфликты на Южном Кавказе в 2011 г. // *КАВКАЗ-2011*, Е., 2013, с. 146-157.

³⁰ **Дугин А. Г.**, Основы геополитики. Геополитическое будущее России // *Геополитика: Антология*, М., 2006, с. 881-895.

³¹ **Орлов А. А.**, Российско-турецкие отношения: трудное движение вперед // *Российско-турецкие отношения: 2002-2012 годы*, М., 2013, с. 7-10.

³² **Ульченко Н. О., Шлыков П. В.**, Динамика российско-турецких отношений в условиях нарастания глобальной нестабильности / под ред. В. В. Наумкина, М., 2014.

Արևմուտք հարաբերությունների բարելավմամբ Հայաստանն առանձնակի կկարևորվի Ռուսաստանի կողմից:

Ուսումնասիրության ընթացքում օգտվել ենք նաև թուրք հետազոտողներ Մ. Այդընի³³, Բ. Արասի³⁴, Շ. Աքթյուրքի³⁵, Ֆ. Ա. Քելիքալի³⁶, Դ. Ն. Գյոքսելի³⁷, Օ. Ունլուխիսարգիլի³⁸, Մ. Չելիքփալայի³⁹, Ու. Ջեռահի⁴⁰, Ի. Բալի⁴¹, Օ. Քոջամանի⁴², Ջ. Օղուզի⁴³, Մ. Սայինի ու Մ. Դոդանի⁴⁴ և այլոց, իսկ

³³ Aydin M., Turkey's Caucasus Policies // UNISCI Discussion Papers, No. 23 (May 2010), pp. 177-191. Turkish Policy Toward the Caucasus // Connections, The Quarterly Journal, Vol. 1, No. 3 (September 02), pp. 39-47. KAFKASYA'DA TÜRK DİŞ VEGÜVENLİK POLİTİKALARININ DEĞİŞEN DİNAMİKLERİ, Kafkasya'da Değişim Dönüşüm, 1989-2012 (Avrasya Üçlemesi III) (Der. M. Aydin), Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2012.

³⁴ Aras B., Turkey's Policy toward the South Caucasus Expectations, Failures and Achievements, in "The New Geopolitics of the South Caucasus: Prospects for Regional Cooperation and Conflict Resolution", ed. Shireen T. Hunter, London: Lexington Books, 2017, pp. 175-195. Арас Б., Турция и Южный Кавказ в 2008 г. // КАВКАЗ-2008, Е., 2010, с. 168-180.

³⁵ Aktürk Ş., Turkish-Russian Relations after the Cold War (1992-2002) // Turkish Studies, Vol. 7, No. 3, September 2006, pp. 337-364.

³⁶ Kelkitli F. A., Turkish-Russian relations: competition and cooperation in Eurasia, NY, 2017.

³⁷ Goksel D. N., The dynamics of the Ankara-Moscow partnership in relation to the South Caucasus, published by the Strategic Research Center, August, 2012, pp. 1-11. Ermenistan ve Türkiye'nin iç siyaseti ilişkilerin gündemini belirliyor, 01.03.2014, <https://repairfuture.net/index.php/tr/soyk-r-m-n-tuerkiye-den-bak-s/ermenistan-ve-turkiye-nin-ic-siyaseti-iliskilerin-gundemini-belirliyor-diba-nigar-goeksel>.

³⁸ Унлухисарджиклы О., Турция и Южный Кавказ в 2011 г. // КАВКАЗ-2011, Е., 2013, с. 163-172.

³⁹ Çelikpala M., Turkey as a Regional Power and the Caucasus, Insight Turkey, 2007, Vol. 9, No. 2, pp. 25-30. Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş, Uluslararası İlişkiler, Cilt 7, Sayı 25 (Bahar 2010), s. 93-126. Çelikpala M., Veliyev C., AZERBAIJAN-GEORGIA-TURKEY: An Example of a Successful Regional Cooperation, Policy Brief, CIES, 04, November 2015. Челикпала М., Турция и Южный Кавказ в 2009 г. // КАВКАЗ-2009, Е., 2011, с. 172-190.

⁴⁰ Cerrah U., GÜNEY KAFKASYA'DA GÜVENLİK BOYUTU, GÜNEY KAFKASYA'YA GÜNCEL BAKIŞ SEMPOZYUMU, Harp Akademileri Basım Evi. Yenilevent – İstanbul, 2006, s. 24-27.

⁴¹ Bal I., The Turkish Model and the Turkic Republics- Perceptions: Journal of International Affairs, Vol. 3, No. 3, September-November, 1998, pp. 105-129. Turkey's Relations with the West and the Turkic Republics: The Rise and Fall of the Turkish Model, UK, 2000. Turkish Foreign Policy in Post Cold War Era, Ed. Idris Bal, Universal-Publishers, 2004.

⁴² Коджаман О., Южный Кавказ в политике Турции и России в постсоветский период, М., 2004.

⁴³ Oğuz C., Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ve Ermenistan faktörü, Uluslararası İlişkiler Serisi - 3, Yeni Türkiye Yayıncılık, Ankara, 2010.

ադրբեջանցիներից՝ Օ. Աբդուլլահի⁴⁵, Ռ. Մուսաբեկովի⁴⁶, Ա. Սերհատի⁴⁷, Ռ. Միրկադիբովի⁴⁸ Հ. Ջաբբարլի⁴⁹ և այլոց աշխատանքներից: Վերոնշյալ աշխատանքներն անդրադառնում են մասնավորապես Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի ու Թուրքիայի քաղաքականության, տարածաշրջանի ռազմաքաղաքական գործընթացների ու անվտանգային միջավայրի տարբեր հիմնախնդիրներին, որոնք օգտակար են թուրքական ու ադրբեջանական ակադեմիական քննարկումները հասկանալու և վերլուծելու տեսանկյունից: Արևելագետ Ա. Օրլովը և քաղաքագետ Դ. Ն. Գյոքսելը գտնում են, որ Հարավային Կովկասի ռազմաքաղաքական միջավայրը կախված է Մոսկվայի և Անկարայի միջև հարաբերություններից: Գյոքսելի կարծիքով՝ ռուս-թուրքական հարաբերությունները Հարավային Կովկասում կծավալվեն Ռուսաստան և Արևմուտք-Թուրքիա հարաբերությունների հիման վրա: Իսկ հետազոտողներ Ջ. Վարհոլան և Է. Բեզդին նկատում են՝ ռուս-թուրքական գործընկերությունն ունի «պաշպանողական» բնույթ՝ պայմանավորված Ռուսաստան-Արևմուտք և Թուրքիա-Արևմուտք հարաբերությունների վատթարացմամբ: Ուստի, Ռուսաստան-Թուրքիա հարաբերություններում որոշիչ է Արևմուտքից մերժված լինելը: Մ. Այդընի կարծիքով՝ «Մառը պատերազմ»-ից հետո Թուրքիան իր պատմական մրցակից Ռուսաստանից պաշտպանվելու համար սատարում էր կովկասյան նորաստեղծ պետությունների անկախությանը, կայունությանն ու տարածքային ամբողջականությանը: Սակայն, սույն պնդումը չի համընկնում 90-ական թթ. Թուրքիայի ծավալապաշտական ծրագրերի և սադրիչ հայտարարությունների հետ: Օրինակ, Դ. Ն. Գյոքսելը օրյեկտիվ է գտնվել իր տեսակետում՝ «Մառը պատերազմ»-ից հետո Թուրքիայից բխող պանթուրքական հոետորարանությունը Հարավային Կովկասի նկատմամբ ընկալվեց որպես մարտահրավեր թուրքական սուբյեկտներով հարուստ Ռուսաստանի համար: Իսկ Ջ. Բեզդինսկին նշել է՝ 1991-1992 թթ. հետխորհրդային տարածքում թյուրքախոս մի շարք պետությունների ի հայտ

⁴⁴ Sayin F. M., Dogan M., Political relations between Turkey and Georgia in the post-soviet era // Journal of Liberty and International Affairs, Vol. 3, No. 2, 2017, pp. 42-54.

⁴⁵ Абдуллаев О., Азербайджан-2009: основные тенденции общественно-политического и социально-экономического развития // КАВКАЗ-2009, Е., 2011, с. 9-28.

⁴⁶ Мусабеков Р., Карабахский фактор во внешней и внутренней политике Азербайджана // Кавказское соседство: Турция и Южный Кавказ, Е., 2008, с. 84-100.

⁴⁷ Серхат А. С., Азербайджан-Турция: особенности и характерные черты международных связей // Гілея науковий вісник, 2014, Вип. 85, с. 123-127.

⁴⁸ Миркадыров Р., Азербайджан-2010 // КАВКАЗ-2010, Е., 2012, с. 16-33.

⁴⁹ Cabbarlı H., Bağımsızlık Sonrası Ermenistan-Rusya İlişkileri, Asam Yayınları, Ankara, 2004, ss. 1-41.

գալը բնականորեն ենթադրում էին Թուրքիայի ակտիվացումը: Այս կապակցությամբ ուշագրավ է նաև Ռ. Մաֆրաստյանի դիտարկումը, որ Լուրջամբ պանթյուրքիստական իր նպատակները Թուրքիան քողարկում էր նախկին ԽՍՀՄ մահմեդական հանրապետություններում «թուրքական մոդելի» տարածման անհրաժեշտությամբ: Նույն ժամանակաշրջանի վերաբերյալ Ֆ. Ա. Քելքիթին նշել է, որ Հարավային Կովկասը դարձավ Եվրասիայում թուրք-օուսական մրցակցության առանցքը:

Բ. Արասի կարծիքով 2000-ական թթ. Հարավային Կովկասում Թուրքիայի առաջնահերթությունները սահմանափակվեցին տարածաշրջանում Ռուսաստանի ներկայությունը հավասարակշռելու և Լեռնգետիկ-տնտեսական ոլորտում համագործակցության զարգացման նպատակների մեջ: Նրա կարծիքով՝ դարաբաղյան հակամարտությունը Ռուսաստանն օգտագործել է թե՛ Հայաստանում, և թե՛ Ադրբեջանում իր ազդեցությունը պահպանելու համար: Աստիճանաբար Մոսկվան սկսեց կարևորել Ադրբեջանի և Թուրքիայի գործնաչափությունը:

Ռ. Մուսաբեկովը նշում է, որ Հայաստանին ճնշման և մեկուսացման ենթարկելը Ադրբեջանի արտաքին քաղաքական առաջնահերթություններից է, ինչը պետք է իրականացվի Ռուսաստանի և Իրանի չեզոքացմամբ ու խաղաղեցմամբ: Ուշագրավ է նաև Ռ. Միրկադիրովի այն համոզմունքը, որ Ռուսաստանը չունի անհրաժեշտ քաղաքական և տնտեսական ռեսուրսներ Հարավային Կովկասն իր ազդեցության տակ պահելու համար, ուստի պետք է «ազատ նավարկության» թողնի տարածաշրջանի պետություններին: «Ազատ նավարկություն» ասելով Միրկադիրովը, թերևս, ի նկատի է ունեցել այն պայմանները, որոնք կնպաստեն ՀՀ-ի թուրք-ադրբեջանական օկուպացմանը:

Վարկեր կյուբ են ծառայել նաև արևմտյան գիտնականների, հետազոտողների և վերլուծաբանների Հ. Քիսինջերի⁵⁰, Ջ. Բեթգինսկու⁵¹, Մ. Հանթինգթոնի⁵², Թ. դե Վաալի⁵³, Ջ. Ֆրիդմանի⁵⁴, Մ. Քրոյսանի⁵⁵, Ջ.

Վարհոլայի⁵⁶, Պ. Բանի⁵⁷, Դ. Ֆիլիպսի⁵⁸, ինչպես նաև Ս. Բլանկի, Ռ. Ջոնսոնի, Ս. Փելեթերի⁵⁹ և այլոց աշխատություններն ու հրապարակումները: Պ. Բանն ու Ք. Քիրիշին նկատել են՝ Անկարան ողջունեց արաբական երկրներում սկսված ժողովրդական ընդվզումները, քանի որ, մերժված լինելով ԵՄ-ից, դրանք նրա համար «իսլամական աշխարհ»-ում առավելության հասնելու հնարավորություն էին: Ուշագրավ են Բեթգինսկու նաև հետևյալ տեսակետները (արտահայտված՝ 2017 թ.)՝ 10-15 տարի անց Ռուսաստանը կլինի իր խնդիրների մեջ մխրճված պետություն՝ առանց որևէ հետաքրքրության զբաղվելու արտաքին քաղաքական, առավել ևս՝ ինտեգրացիոն ծրագրերով Եվրասիայում... Տարածաշրջանում գերակայության հասնելու համար Մոսկվային պետք է Ադրբեջանը, և ոչ թե՛ Հայաստանը: Ռուստի Բաքվի հետ հարաբերությունները, Ադրբեջանի ինտեգրացիոն ռուսական կառույցներ ու Ռուսաստանի դերի բարձրացումը Ադրբեջանի արտաքին քաղաքականության մեջ առավել կարևոր են Մոսկվայի համար պատժամիջոցների և միջազգային մեկուսացման պայմաններում, քան Հայաստանի գործունեությունը... Ռուսական ռազմաբազան Թուրքիայից պաշտպանվելու համար չէ տեղակայված: Թուրքիայից Հայաստանի նկատմամբ վտանգ չկա, քանզի այն ամբողջությամբ վերահսկվել, վերահսկվում և վերահսկվելու է ԱՄՆ-ի կողմից: Եթե Ջ. Բեթգինսկու նշված որոշ տեսակետներ արժե դիտարկել, ապա նրա այս վերջին պնդումը՝ զուրկ է միանշանակ լինելուց:

Ս. Բլանկը, Ռ. Ջոնսոնն ու Ս. Փելեթերեն նշել են՝ 1990-ական թթ. Թուրքիայի հարավկովկասյան քաղաքականության ռազմավարությունը կապված էր Արևմուտքի ռազմավարական շահերի հետ: Դրա հիմնական նպատակը տարածաշրջանում թուրքական ներգրավվածությամբ Ռուսաստանի և Իրանի դերի սահմանափակումն էր: Վերջիններիս միտքը լրացվում է Մ. Քրոյսանի կողմից՝ Հարավային Կովկասում ազդեցության համար մղվող պայքարում Թուրքիան և Ռուսաստանը ձգտում էին հաջողության հասնել միմյանց շահերի հաշվին: Այդ մրցակցությունն ազդեց

⁵⁰ Kissinger H., Does America Need a Foreign Policy? : toward a diplomacy for the 21st century, NY, 2001. Дипломатия, М., 1997. Мировой порядок, М., 2016.

⁵¹ Бжезинский Ж., Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство, М., 2007. Еще один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы, М., 2010. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы, М., 2019.

⁵² Хантингтон С., Столкновение цивилизаций / Сер. «Эксклюзивная классика», М., 2018.

⁵³ Vaal T. de, Armenia and Turkey: Bridging the Gap, Carnegie Endowment for International Peace, October 2010. Ваал Т. де, Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной, М., 2005.

⁵⁴ Фридман Дж., Следующие 10 лет, М., 2011. Турция следует говорить с Арменией не о Карабахе, а о снижении роли России, 25.11.2010г., <http://nv.am/turtsii-sleduet-govorit-s-armeniej-ne-o-karabahe-a-o-snizhenii-rol-i-rossii/>.

⁵⁵ Croissant Michael P., The Armenia-Azerbaijan Conflict: Causes and Implications, 1998.

⁵⁶ Warhola James W., Bezci Egemen B., The Return of President Putin and Russian-Turkish Relations: Where Are They Headed? SAGE Open, July-September 2013.

⁵⁷ Baev P., Kirişci K., An ambiguous partnership: The serpentine trajectory of Turkish-Russian relations in the era of Erdoğan and Putin // The Center on the United States and Europe at Brookings - Turkey project policy paper, Number 13, September 2017.

⁵⁸ Phillips David L., Diplomatic history: The Turkey-Armenia Protocols, Columbia University, NY, March 2012.

⁵⁹ Blank Stephen J., Johnsen William T., Pelletiere Stephen C., Turkey's Strategic Position at the Crossroads of World Affairs, The Minerva Group, Inc., 2002.

Ադրբեջանի հետ «պրագմատիկ հավասարակշռման» ռուսական քաղաքականությունը ժամանակի ընթացքում Ադրբեջանի համար ապահովեց բազմավեկտորության ռազմավարության բողի տակ Թուրքիայի հետ ռազմաքաղաքական սերտ դաշնակցության զարգացումը:

10. Թուրքիայի ազդեցիվ արտաքին ու տարածաշրջանային քաղաքականությունը 2020 թ. տարածաշրջանում ստատուս քվոյի կտրուկ փոփոխության հնարավորություն տվեցին Ադրբեջանին: Այս համատեքստում, Ռուսաստանի համար երկարաժամկետ առումով էական խնդիր է դառնում Հարավային Կովկասում թուրք-ադրբեջանական ռազմական դաշինքի զսպումը, որի աշխարհաքաղաքական ազդեցությունը նաև Կենտրոնական Ասիա տարածվելու նոր հնարավորություններ է բացում: 2020 թ. պատերազմի արդյունքում տարածաշրջանում Թուրքիան ռազմաքաղաքական ազդեցության որակական նոր մակարդակի հասավ, ինչը երկարաժամկետ կտրվածքով մեծացնում է Հայաստանի համար սպառնալիքները և Ռուսաստանի աշխարհաքաղաքական խոցելիությունը:

Ատենախոսության թեմայով հրատարակված աշխատանքները

1. Սաքոյան Ս. Ա., Պանթյուրքիզը որպես եվրասիական ժողովուրդների աշխարհաքաղաքական մարտահրավեր // «21-րդ ԴԱԸ», № 1 (71), «Նորավանք» ԳԿՀ, Եր., 2017, էջ 75-84:
2. Սաքոյան Ս. Ա., Ռուս-թուրքական հարաբերությունները և Հայաստանը // «21-րդ ԴԱԸ», № 5 (75), «Նորավանք» ԳԿՀ, Եր., 2017, էջ 92-102:
3. Սաքոյան Ս. Ա., Սիրիական և ուկրաինական ճգնաժամերը Ռուսաստանի և Թուրքիայի շահերի տեսանկյունից // «Մխիթար Գոշ», Գիտական հոդվածներ, 2017, 2 (47), էջ 296-299:
4. Սաքոյան Ս. Ա., Հայկական գործոնը ռուս-թուրքական հարաբերություններում. պատմական ակնարկ // «21-րդ ԴԱԸ», № 3 (79), «Նորավանք» ԳԿՀ, Եր., 2018, էջ 49-58:
5. Սաքոյան Ս. Ա., 2008 թվականի օգոստոսյան պատերազմի ազդեցությունը ռուս-թուրքական հարաբերությունների վրա // «Բանբեր Երևանի համալսարանի, Միջազգային հարաբերություններ, Քաղաքագիտություն», 2019, № 3 (30), էջ 20-27:

6. Սաքոյան Ս. Ա., Թուրքիայի և Ռուսաստանի շահերն ու հակասությունները Հարավային Կովկասի աշխարհաքաղաքական նոր իրողություններում (2010-2016) // «Պատմություն և մշակույթ», № 2, Եր., 2021, էջ 127-136:

ФАКТОР АРМЕНИИ В КОНТЕКСТЕ РОССИЙСКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ
В 1991-2015 ГГ.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 - «Всемирная история». Защита состоится 28-го декабря 2022 г., в 14:00, на заседании специализированного совета 006 «Всемирная история», действующего при Институте востоковедения НАН РА, по адресу: 0019, г. Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4.

РЕЗЮМЕ

Кандидатская диссертация посвящена в исследуемый период роли и значению фактора Армении в российско-турецких отношениях, к трансформации этого фактора в контексте динамики отношений двух держав. Диссертация имеет прикладную политологическую и практическую значимость, положения и выводы которой могут быть полезны историкам, политологам, востоковедам, специалистам, занимающимся проблемами российско-турецких отношений, может быть использована в качестве учебного материала в военно-учебных заведениях и спецкурсах.

Цель работы – выявить роль и значение фактора Армении в российско-турецких отношениях, в связи с чем были сформулированы следующие исследовательские задачи:

- Показать процесс проявления поворотных этапов фактора Армении в российско-турецких отношениях.
- Показать характер постсоветского развития российско-турецких отношений и роли в нем фактора Армении.
- Придать анализу действия России, направленные на сохранение своей гегемонии на Южном Кавказе, инициативы Турции, направленные на укрепление собственных позиций, развития региональных военно-политических вопросов, затрагивающих их интересы и значение в них фактора Армении.
- В контексте российско-турецких отношений поднять роль фактора Армении в системе региональной безопасности и военно-политического баланса.
- В контексте сирийских и украинских событий показать изменения в российско-турецких отношениях и оценить их влияние на динамику безопасности Армении и Южного Кавказа.

Работа состоит из введения, трех глав, восьми параграфов, заключения, списка использованных источников и литературы. Во введении говорится об актуальности, целях и задачах темы, представлены ее методологическая основа и научная новизна, а также хронологические рамки. Обоснована прикладное значение работы и дана теория использованных источников и литературы.

В первой - «**Российско-турецкие отношения в 1990-е гг. Начало балансирования в условиях взаимного недоверия и противоречий**» главе представлены амбиции Турции в отношении региона, их форматные трансформации и значение Армении на фоне ослабления позиции России на Южном Кавказе в связи с распадом СССР, а также значение карабахской войны для России и Турции.

Во второй - «**Фактор Армении в трансформации тенденций развития российско-турецких отношений**» главе представлены многослойное развитие российско-турецких отношений в 2000-е гг., основные определяющие их факторы, благодаря которым сотрудничество между этими сторонами было поднято на уровень стратегического партнерства с гибким сочетанием конкуренции и сотрудничества. В контексте российско-турецких отношений были проанализированы последствия российско-грузинской войны 2008 года, а также мотивы и ожидания России и Турции в вопросе урегулирования армяно-турецких отношений.

В третьей - «**Фактор Армении в региональных и международных измерениях российско-турецких отношений**» главе в контексте российско-турецких отношений рассматриваются вопросы динамики безопасности и силового баланса на южнокавказском регионе, поднимая в них роль и значение фактора Армении. Проанализированы южнокавказские проявления сопернически-сотруднических отношений России и Турции, новый «модус вивенди» российско-турецких отношений и тенденции к трансформации фактора Армении.

TARON A. SAKOYAN

THE FACTOR OF ARMENIA IN THE CONTEXT OF RUSSIAN-TURKISH
RELATIONS IN 1991-2015

The dissertation is submitted for the scientific degree of the Doctor of Philosophy in the specialty 07.00.02-"World History". The defense of the dissertation will take place on December 28, 2022, at 14:00, at the meeting of the specialized council 006 "World History", at the Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. Address: 0019, Yerevan, 24/4 Marshal Baghramyan Ave.

SUMMARY

The present dissertation is devoted not only to the role and significance of the Armenian factor in Russian-Turkish relations during the period studied, but also to the transformations of this factor in the context of the relationship dynamics between these two countries. The dissertation is of great importance in the sphere of an applied political science, the provisions and conclusions of which can be useful for historians, political scientists, orientologists, specialists dealing with the problems of Russian-Turkish relations. Moreover, it can be used as instructional material in military educational institutions and special courses.

The aim of the research is to highlight the role and significance of the factor of Armenia in the Russian-Turkish relations. To achieve the mentioned goal the following research questions have been set forth:

- to show the phases of manifestation of the Armenian factor in Russian-Turkish relations,
- to present the nature of post-Soviet developments in Russia-Turkey relations and the role of the Armenian factor in it,
- to analyze Russia's actions aimed at maintaining its hegemony in the South Caucasus, Turkey's initiatives aimed at strengthening its own positions, regional military-political developments affecting their interests and the significance of the Armenian factor in them,
- to highlight the role of the Armenian factor in the regional security order and military-political balance in the context of Russian-Turkish relations,
- to present the registered changes in Russian-Turkish relations in the context of Syrian and Ukrainian crises and evaluate their impact on the security dynamics of Armenia and the South Caucasus.

The work consists of an introduction, three chapters, eight subchapters, a conclusion and a list of references and literature. The introduction touches upon the topicality, goals and problems of the research, presents the methodological basis and scientific novelty, the chronological frame of the work. The practical significance of the research is justified, and the theory of used sources and literature is given.

In the first chapter entitled "**Russian-Turkish relations in the 1990s. The beginning of balancing in the context of mutual mistrust and contradictions**" at the background of the weakening of Russia's positions in the South Caucasus due to the collapse of the USSR Turkey's ambitions towards the region, their transformations, the beginning of balancing and the importance of Armenia's factor as well as the significance of the Karabakh war for Russia and Turkey are presented.

In the second chapter entitled "**The factor of Armenia in the changing trends of the development of Russian-Turkish relations**" presents not only the multi-layered development of Russian-Turkish relations in the 2000s but also the main factors determining them, by which the cooperation was raised to the level of strategic partnership with a flexible combination of competition and cooperation. The consequences of the Russian-Georgian war in 2008, in the context of Russian-Turkish relations, as well as the motives and expectations of Russia and Turkey regarding the settlement of Armenian-Turkish relations, are analyzed.

In the third chapter entitled "**The Armenian factor in the regional and international dimensions of Russian-Turkish relations**" the security dynamics in the South Caucasus region, the issues of power balance, highlighting the role and significance of Armenia's factor are illustrated in the context of Russian-Turkish relations. The South Caucasian manifestations of Russian-Turkish "co-opetition", the new modus vivendi of Russian-Turkish cooperation and the trends of transformation of Armenia's factor in them are analyzed.

